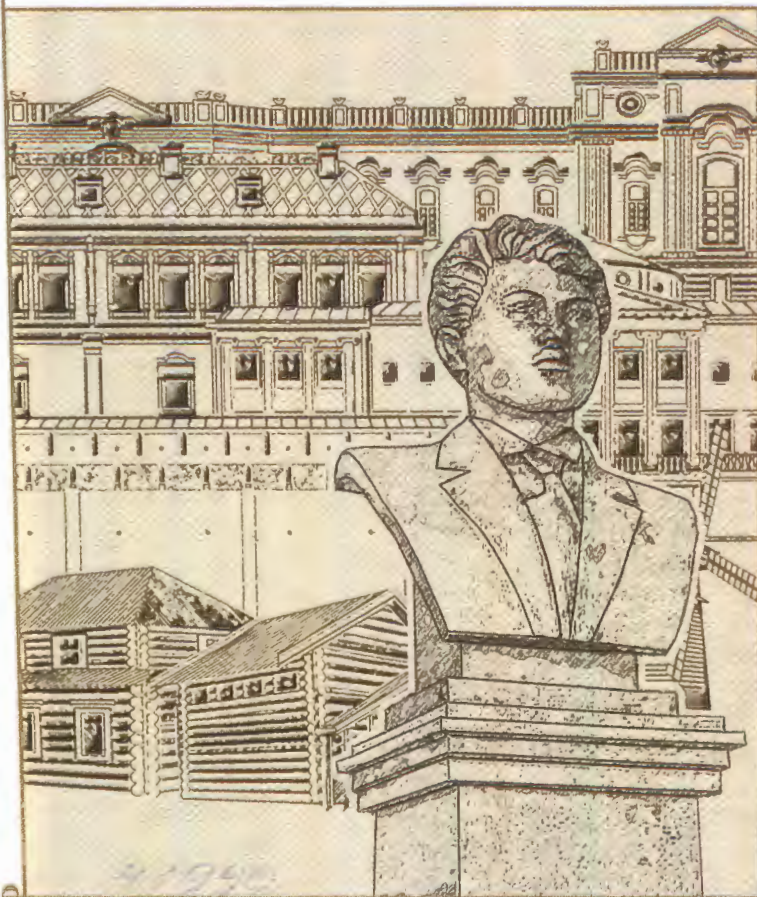

52.3 (5Қаз)

Т 14

ЗАРҚЫН ТАЙШЫБАЙ

УАҚЫТ ЖӘНЕ ҚАЛАМҒЕД

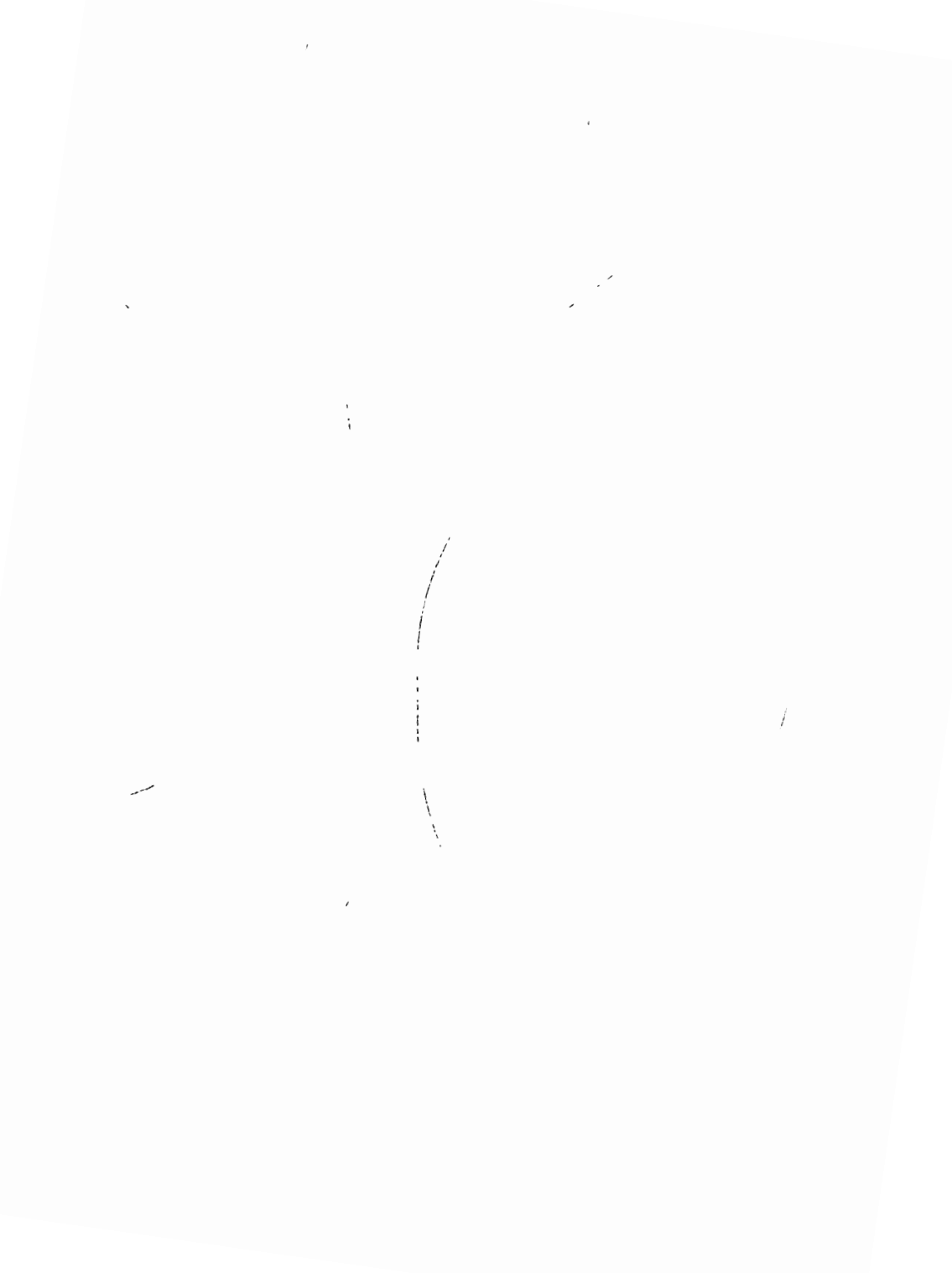

МАҒЖАННЫҢ ҚЫЗЫЛЖАРЫ

ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ НЕ ПОЗЖЕ
обозначенного здесь срока

Август 1990 г., облтип. 6. Заказ № 4303-0000

Зарқын ТАЙШЫБАЙ

**МАҒЖАННЫҢ
ҚЫЗЫЛЖАРЫ**
Зерттеу

УАҚЫТ ЖӘНЕ ҚАЛАМҒЕР

АСТАНА
ПОЛИГРАФИЯ

Астана 2008

УДК 821. 51
ББК 83.3 Қаз
Т 14

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІ

Пікір жазғандар: Д.Шаймұқанов, тарих ғылымдарының докторы, профессор
А.Сейдімбеков, филология ғылымдарының докторы, профессор

Тайшыбай Зарқын

Т 14. Мағжанның Қызылжары: *Зерттеу.*

– Астана, «Астана полиграфия» – 2008. – 232 бет.

ISBN 978-601-254-027-7

41990

Кітапта ақын Мағжанның, қайраткер Мағжанның өмірі мен қызметінің елеулі кезеңдері ХХ ғасырдың басындағы қазақ халқының тағдырымен ажырамас тұтастықта танылады. Тарихта ұмытылмас із қалдырған оқиғалар бір өлке шеңберінен шығып, бүкіл ел аймағына тән құбылыстарға ұласа келіп, Мағжан Жұмабайұлы сияқты кесек тұлғаларды қалыптастырады. Ұлы ақынның қиын тағдырын жете білуге ден қойған оқырман бұл еңбектен біраз құнды мағлұмат алады.

Кітап ел тарихын зерттеушілерге, өлкетанушыларға, мектеп оқушылары мен жоғары және арнайы орта оқу орындарының студенттеріне, қалың қауымға арналған.

Т 4603020000
00(05) – 08

ББК 83.3 Қаз

01/2

© Тайшыбай З.С. 2008

© “Астана полиграфия”, 2008

ISBN 978-601-254-027-7

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІ

ӘЛҚИССА

Еліміздің бүгінгісін мақтан ете отырып, өткенімізге де көз салуды ұмытпасақ, тарихи санамыз бүтін болмақ. Тәуелсіз Қазақстанның толық тарихы әлі жазылған жоқ. Есте жоқ ескі замандардан бері үзілмей жалғасып келе жатқан ұлттың ұзын жолында бастан кешкен оқиғалардың әрқайсысы қазақтың бүгінгі санасында да із қалдырғанын естен шығармау керек.

Ұлан-байтақ Қазақстанның әр өңірінің өзіндік ерекшеліктері, халқының салт-санасы, мінез-құлқы, мәдениеті мен кәсіп hareketі әр алуан. Олай болса, біздің тұтас Қазақстан тарихы деп жүргеніміз жалпы шолу болып қана қала бермек. Әр өңірдің, әр ауылдың өз тарихы бар. Сол тарихта қалың қазақтың басынан кешкен құбылыстар мен оқиғалардың табы сайрап жатыр. Ешбір маңызды оқиға, мейлі ол өсіп-өркендеу болсын, мейлі қайғы-қасірет болсын, бір ғана өңір шеңберінде қалып қоймайды. Сол сияқты бір ғана аймақта болған оқиғалар таудағы жаңғырық сияқты бірден-бірге ұласып, екінші бір қиырға қандай да бір әсерін тигізетіні – заңдылық. Әріден тартсақ, «адамзат тағдыры – ортақ» деген қағидаға барып тіреледі.

Мына жазбалар елдің солтүстігіндегі қазақтардың тағдыр-талайы бүкіл ұлт кешкен өмір жолының ажырамас бөлігі екендігін көрсетеді деп ойлаймыз. Жеке адамдардың тағдыры дасолай, бірімен-бірі сабақтасып, өзара ықпалдасқан күйінде тұтас ұлттың тағдырының сипатын анықтайды екен. Кітаптың алтын арқауы Мағжан және оның өмірі мен қызметі кездейсоқ болуы еместігіне оқырманның көзі жетсе, Қызылжар өңірінде болған оқиғалар мен сілкіністердің бүкіл елімізге тән екенін таныса, автор өз міндетін орындадым деп санайды.

Шағын ғана оқиғадан өрбіп барып, ел тарихында өшпес із қалдырған біраз жағдайларды сөз еттік. Мағжанды айтсақ, Мұхтар Әуезов пен Смағұл Сәдуақасовты айтсақ, осы уақытқа дейін қазіргі жастың құлағына жетпей жүрген та-

рихи оқиғаларды еске алдық. Қазақстанда кеңестік тәртіптің орнай бастаған шағында Алаш көсемдерінің ұлт тағдыры үшін арналысқанын, сол күрестің текке кетпегенін көрсетпек болдық.

Ойдан шығарғанымыз жоқ. Мұрағат көмбесінде бұғып жатқан құжаттарды мәлім қылдық. Кезінде болған, бірақ құлдық психологияның құрбанындай, кейін қайта көтерілмеген шындықты ашып көрсетуге талпыныс жасадық.

Бұл оқиғаларды білетін аға ұрпақтың өкілдері әзір баршылық. Ата-бабаның ақиқат тарихына шөліркеп, көзі жаутаңдаған жас өскінді кеңес заманынан қалған ескі кітаптардағы қисынсыз өтірікпен тәрбиелеуге болмас. Тәуелсіз елдің ұлы мен қызы санасы тұл болған, тілегі күл болған аталарының жалған идеологияны құлдарша қабылдап, қолдан жасалған көсемдерге қалай табынғанын білсін.

Ескі-жаңаны салмақтап, саралай алатын, қолына қалам ұстауға шамасы бар аға ұрпақтың бір борышы осы болса керек. «Мен жазбасам, кім жазады», деген әрі парыз, әрі қарыз сезімі осы кітапты дайындауға жетеледі.

Қасиетті Қызылжар топырағына аяғым тигеннен бастап, бұл өлкенің тарихын, әйгілі адамдарын, солтүстік өңірде бұрын-соңды болған елеулі оқиғаларды білсем деген ойда болдым. Кімді де, не нәрсені де жаныңа жақын тұтып, шын ниетпен тану үшін оларды жақсы білуің керек. Әйтпесе, мен ұлтымды, жерімді, елімді сүйемін, солар үшін құрбан болуға даярмын, дегеннің өзі – жалған, бері қойғанда жай ғана жария сөз болар.

Сол үшін де сырттай естігенмен, іштей бейтаныс, сыр-сипаты беймәлім өлкені алғашқы күннен бастап-ақ тануға талпындым. Іздендім. Міне, сол ізденіс барысында анықталған біраз деректер қағаз бетіне түсуге сұрады.

Ұлы Мағжан есіміне байланысты шындық оның отандастарының өмір-талайынан ажырағысыз тұтастықта екеніне көз жеткіздік.

Бәлкім, мен жаңалық ашпаған да болуым мүмкін. Дегенмен, өткен уақыттың кейбір белгілерін жаңғыртып, жаңа ұрпақтың есіне тағы бір салып қойған артық та болмас. Осы оймен, әлі бас-аяғы бүтінделіп болмаса да біраз жағдайлардан хабар бермекпін.

СЫР САНДЫҒЫМ – ҚЫЗЫЛЖАР

- Туған жердің түтіні де тәтті.
- Өткеннен тәбәрік, бүгінгіге ғибрат
- Адал ұлдар ата тарихын құрметтейді
- Қазаққа қымбат Қызылжар.

Тарихты және мәдениетті білмеу өткенімізді ұмыту, кешегі мен бүгінгінің арасындағы туыстық байланысты бағаламау деген сөз. Тиісінше, әрбір келесі ұрпақ өзінің алдындағының мәдени дәстүрлерін сақтап, байытуға міндетті. Мұның тәрбиелік мәні аса маңызды.

Өлкетану ісі мәдениет құрылымының негізгі тармақтарының бірі ретінде әр адамды тарихи қазыналардың тағдырына құрметпен қарауға тәрбиелейді. Баға жетпес қазыналар өз өлкенің, қалаңның, ауылыңның, руың мен атаңның тарихында жатыр. Демек, ұрпақ жалғастығы үзілмесін десек, әкелеріміз бен аталарымыздың қолымен жасалған құндылықтарды қастерлеп сақтай білейік, өзімізден кейінгі ұрпаққа мәпелеп жеткізейік. Сайып келгенде, Отансүйгіштік, патриотизм дегеніміздің өзі осы.

Мәдени қазыналарды түсіне, бағалай отырып игеру арқылы адамның кісілік қасиеттері өседі, ол рухани жағынан кемелденеді, күнделікті өмірге құрмет көзімен қарап, шығармашылық шабыты арта түседі. Тәрбиедегі, әсіресе жастар тәрбиесіндегі кереметтің көбі өткенімізді білмеуден, тегімізді бірте бірте ұмыта бастаудан туған. Ұлттық болмыс оның мәдениетінен танылады. Ұлттық сана-сезімнің оянуы мәдениет пен тілге жаңаша көзқарас қалыптастырады. Мұны соңғы он жылдың деңгейінде, тәуелсіздік жылдары айқын көріп отырмыз.

Қазақстанды зерттеу қоғамы. ХХ ғасырдың басында Қазақстан әуелі Ресей федерациясының, содан кейін Кеңес Одағының құрамында одақтас республика мәртебесін алған бетте-ақ өлкетану ісі жап-жақсы қалыптаса бастады. Ол кез-

де өкімет билігі органдарында бұрынғы алашорда көсемдері, қазақтың ұлтшыл оқығандары бар еді. Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов тағы басқа ірі қайраткерлер әуелден-ақ Қазақстанның тарихын жасау ісіне кірісті. Әр аймақтың өзіндік ерекше сипаттарын зерттей отырып, Қазақстанның тұтас бейнесін жасау, оның өте ертеден бері үзілмей, жалғасып келе жатқан мәдени дәстүрлерін қағазға түсіріп қалуға ынталанды. Мұның ең оңтайлы жолы – өлкетану еді. 1920 жылы Орынборда құрылған қазақ өкіметі бірден-ақ өлкетануға мемлекеттік мәртебе беріп, саяси-қоғамдық шара ретінде қалыптастырды.

1920 жылғы сәуірдің 10-да Кирревком (қазақ өлкесіндегі әскери билік осылай аталған болатын. – З.Т.) Ғылыми комиссия деген атпен, ал қазан айынан бастап Қазақ АССР-ның Халық ағарту комиссариатына қарайтын ғылыми бөлім құрылды. Оған жаңа құрылған республикадағы ғылым, әдебиет пен өнер, мұражайлар мен мұрағаттардың жұмысын үйлестіру, оларды жаңадан құру тапсырылды. Келесі жылы Ғылыми бөлім Халық ағарту комиссариатының Академиялық орталығы болып қайта құрылды. Бұл орталық «жалпы теориялық және өрісті басқару орталығы» оның ғылыми және көркемөнер деп аталатын екі бөлімі болды. Бұларға қоса академиялық орталықтың құрамында Мұражай бас басқармасы және Мұрағат бас басқармасы жұмыс істеді. Аталған ұйымдар мен мекемелер Қазақстанның барлық өлкесін мейлінше кеңірек қамтуға ыждағатты болды. Бұл жұмысқа Халық ағарту халық комиссары Ахмет Байтұрсынов тікелей басшылық жасады.

Мұхтар Әуезов, Міржақып Дулатов, Жақып Ақбаев, Мұхамеджан Тынышпаев, Санжар Асфендияров, Әбубәкір Диваев, Александр Затаевич сияқты ғалымдар мен басшы қызметкерлер түгелдей өлкетанушылықпен айналысқанын көреміз. Мұның мәнісі – басқа жұмыс жоқтықтан емес, өлке тарихы мен мәдениетінің тағдырына жаны ашығандықтан басталған үлкен азаматтық іс-әрекет еді.

Өлкетану міндеттері облыстық және өлкелік партия комитеттері жанындағы партия тарихы институттарына, губерниялық және республикалық кітапханалар мен музейлерге, оқу-ағарту мекемелеріне, жергілікті өкімет органдарына жүктелді. Осындай, жалпы мемлекеттік деңгейде табандылықпен жүргізілген жұмыстың арқасында

жиырмасыншы жылдардың өзінде-ақ көптеген тарихи, этнографиялық материалдар жиналды. Қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетінің үлгілері анықталып, жиналып, ғылыми түрде сипатталды. Халықтың қолданбалы өнерінің туындылары жиналды.

Жер-жерде өлкетанушылардың қоғамдық ұйымдары құрылып, жандана бастады. Олардың құрамына жергілікті мұғалімдер, дәрігерлер, интеллигенцияның басқа да өкілдері кірді. Арнайы мемлекеттік органдар құрылып болмаған және кәсіби білімді тарихшылар мен этнографтар жоқ, қаражат тапшы кезде бұл ұйымдардың маңызы үлкен болды. Осындай ұйымдардың біреуі Қазақ өлкесін зерттеу Қоғамы деп аталды. Орынборда, өлкелік мұрағаттың ғимаратында 1920 жылғы қазанның 15-сі күні қоғамның құрылтай жиналысы болды. Оған 38 құрылтайшы мүше қатысты. Жиналыста қоғамның Жарғысы және ұйымдық құрылымы бекітілді.

Қоғамның жарғысы Қазақстанда өлкетану ісінің жаңадан құрылғандығын және қазақ ұлтының мүддесіне қызмет ететіндігін жария етті¹.

Енді сол Жарғыдан мағлұмат берейік.

Қазақстанды зерттеу қоғамының Жарғысынан

1920 жылғы 15 қазан

1. Ғылыми қоғам құқығында өмір сүретін Қырғыз (Қазақстан 1925 жылға дейін осылай аталған – З.Т.) өлкесін зерттеу қоғамы Орынбор ғылыми архив комиссиясы мен Ресей географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің (бұл қоғамдардың қызметі алдағы уақытта жаңғыртылғанға дейін) тікелей ізбасары болып табылады және Қырғыз республикасына қатысты мәселелер, оның үстіне қырғыз ұлтына қатысты мәселелер бойынша жан-жақты зерттеу жүргізуді өзіне міндет етіп қойған адамдардан тұрады, бұл орайда Қырғыз республикасына жапсарлас облыстарды зерттеу де қағыс қалдырылмайды.

2. Қоғам бұл жерлерді тарихи-археологиялық, табиғи-географиялық, этнографиялық және басқа тұрғыдан зерттеумен айналысады.

3. Осы мақсатпен қоғам:

---

¹ Ескерту: Ресей географиялық қоғамының жергілікті ұйымдары да Қазақстан аймағында өлкетану ісімен айналысқан, бірақ олар Ресей империясының саяси-әкімшілік мүддесіне қызмет еткен болатын.

а) Қырғыз республикасы мен оған іргелес облыстар (Ресей) жөнінде бұрын жиналып, жергілікті мұрағаттарда, кітапханаларда және жеке адамдардың қолында сақтаулы мәліметтер мен материалдарды іздеп тауып, тәртіпке келтіреді, олардың ғылыми маңызын бағалап, саралайды;

ә) 2-параграфта аталған бағыттар бойынша өлкеге жергілікті жерлерде зерттеулер жүргізіп оны зерттеу үшін экспедициялар жасақтайды;

б) Өлкеге ғылыми мақсатпен келетін адамдарға, сондай-ақ осы өлкені зерттеумен айналысушы азаматтарға да жәрдем көрсетеді және қоғамға өз білімімен пайда келтіре алатын адамдарды жалпы зерттеу жұмысына тартуға ұмтылып, басқа да ғылыми қоғамдармен байланыс орнатып отырады;

в) Өз білімі ауқымына қатысты кітаптар, қолжазбалар, актілер, карталар, мерзімді және уақытша басылымдар, өнер туындылары және т.б. сияқты ғылыми материалдардың жиналуы мен сақталуына қамқорлық жасайды сондай-ақ өлкелік музей құруға барынша көмек көрсетеді.

4. Қоғам негізгі үш бөлімге: тарих-археология, табиғи-география және этнография бөлімдеріне, олар өз кезегінде секцияларға бөлінеді, сондай-ақ жаңа бөлімдердің де құрылуы мүмкін.

Белгілі Орынборлық өлкестанушы оқымысты А.П. Чулошников қоғам басқармасының төрағалығына бір жылға сайланды. Сол күні А. Байтұрсынов Халық комиссары ретінде жаңа қоғамның құрылғандығын үкімет атынан қолдады. Қазақстанды зерттеу қоғамы 1920 жылғы қарашаның 1-де заңды тіркеуден өтті.

Еліміздің аймақтарында сақталып келе жатқан тарихи және мәдени маңызы бар ескерткіштерді қорғауға алып, сақтау жөнінде сол кездің өзінде мемлекеттік құжат шыққан еді.

ҚазАССР Халық ағарту комиссариатының көне ескерткіштерді қорғау туралы бұйрығы 1921 жылғы 7-ақпан

Қазақ өлкесін зерттеу ісінде тарихи-археологиялық жағынан орасан зор маңызы бар ертедегі жұрнақтар мен қорғандарды сақтау мақсатында осы бұйрықпен барлық қорғандарды жергілікті өкімет орындары Қазақ республи-

касы Халық ағарту комиссариатының ғылым бөлімі берген, мөр басылып ағарту комиссары және ғылым бөлімінің меңгерушісі қол қойып қуәландырған тиісті рұқсат қағаз болмайынша, бірде-бір қорғанның, бірде-бір көнс ескерткіштің қазылмауын және талан-таражға салынбауын қатаң қадағалап отыруға тиіс.

Жергілікті жерлерде өкімет орындарын тыңдамай, қорғандар заңсыз қазылған және көне ескерткіштер талан-таражға салынған жағдайларда бұл жөнінде Қазақ республикасы Халық ағарту комиссариатына телеграф арқылы дереу хабарлау қажет (Перовская, №5) ал, заңсыз қазба жұмыстарына кінәлілер қамауға алынып, сот бойынша тиісті жаза қолдану үшін олар Орынборға, революциялық трибуналдың қарамағына жіберілсін.

Бұл декреттің орындалуы мен жүзеге асырылуына болыстық, ауылдық және уездік атқару комитеттерінің төрағалары жауапты.

Қазақстанның мәдени өмірінде елеулі із қалдырған бұл Қоғамның құрылу, даму және тоқырау кезеңдерін шартты түрде үшке бөлуге болар еді.

Алғашқы, Орынбор кезеңінде үкімет билігінде ұлтына, халқына, жеріне адал қызметкерлер тұрған 1920-1925 жылдар өте-мөте жемісті болды.

Бұл кезде Қазақстанның көне дәуірден бері қарайғы тарихы біршама зерттеліп, ғылыми қайнарлардың көзі ашылды. Ә.Бөкейхановтың, М.Тынышбаевтың, С.Асфендияровтың, Ж.Ақбаевтың, М.Дулатовтың, Ж.Аймауытовтың еңбектерінде «қазақ» этнонимінің қайдан шыққанынан бастап, ұлттың үлкен тарихын жасауға талпыныс басталды.

Осы уақытқа дейін ғылыми маңызы жағынан теңдесі жоқ, қазақ музыкасының мол қорын зерттеуші А.В.Затаевич жинап, «Қазақ халқының 1000 әні» деген атпен Мәскеуде басып шығаруы үлкен оқиға болды.

Қазақстанды зерттеу қоғамының ұсынысы бойынша Қазақстан Орталық Атқару Комитеті 1923 жылдың 9-тамызында музыка зерттеуші әрі композитор Александр Викторович Затаевичке Қазақ республикасының халық артисі құрметті атағын беру туралы қаулы алды. Ол мұндай атаққа ие болған тұңғыш адам еді. Ал халық артисі атағын екінші алған театр қайраткері Жұмат Шанин болатын.

1921 жылы «Қазақ өлкесін зерттеуші Орынбор қоғамы Еңбектерінің» бірінші кітабы жарық көрді. Кейінгі үш жылда осындай үш жинақ кітап басылып шықты.

Ташкент қаласында 1922 жылы қазақ зиялыларының ын-тасымен құрылған «Талап» қоғамы үлкен жұмыстар атқарды. Бұл қоғамның құрамында Х.Досмұхамбетов, М.Әуезов, М.Жұмабаев, С.Қожанов, Ә.Диваев сияқты белгілі азаматтар болды.

Бұдан кейінгі Қызылорда кезеңінде Қазақстанның ХҮІ-ХҮІІІ ғасырлардағы тарихына ден қойылды. Жат жұрттық басқыншыларға қарсы күрес Абылай хан есіміне байланысты оқиғалар зерттелді, одан кейін Кенесары бастаған ұлт-азаттық соғыстары, 1916 жылғы бас көтерулерге дейін қарастырылып, көптеген материалдар жиналды. Осы кезеңде қазақтың халық ауыз әдебиетінің үлгілері жиналып, алғашқы ғылыми зерттеулер басталды. Уақыт шегі (1925-1929 жылдары) қысқа болса да, бұл кезде ұлтжанды қазақ зиялыларының әлі де басы түгел, қабілет-қарымы мол болатын.

Осылайша, қоғамның жұмысы жаңа сипат алды. Алайда, астананың Қызылордаға көшуіне байланысты Орынбор Ресейдің шегінде қалғандықтан, басталған жұмыстарды үзіп, көп нәрсені қайта жасау керек болды. 1927 жылы Қазақстанда 9 мұражай, 6 ғылыми қоғам, 5 қорық, 5 ғылыми кітапхана, кітап палатасы мен екі кітап қоймасы болды. Бұлардың ішінде Петропавл қаласындағы мұражай еліміздегі осы тектес мәдени ошақтарының алғашқыларының бірі болып табылады.

1924 жылғы тамыздың 24-31 күндері Семейде губерниялық өлкетану конференциясы ашылды. Бұл өзі сонымен қатар Қазақстанның тарихында өлкетанушылардың тұңғыш конференциясы болатын. Өлкетану қоғамының 74 мүшесі, 200-ге тарта қонақ қатысқан конференцияның қорытындысы бойынша арнайы кітапша басылып шықты. Онда «қаржы болмай, жұмыс істеу өте қиын жағдайдың өзінде өлкетану жұмысының табандылықпен, тоқтамай жүргізілгендігі» атап көрсетілді.

Семейдегі қоғамның төрағасы Б.Г.Герасимов, орынбасары Мұхтар Әуезов, мүшелері Мәннән Тұрғанбаев, Жұмат Шанин, Шәйбай Айманов, Әлімхан Ермеков, А.Н.Белослюдов, И.А.Чеканинский және басқалары еді. Ал,

сол жылы Мәскеуде өткен өлкетанушылардың Бүкілодақтық конференциясында Мұхтар Әуезов өлкетанушылардың орталық бюросының мүшесі болып сайланды.

1927 жылы республика Халық комиссарлар Кеңесінің төрағасы Нығымет Нұрмақовтың ұсынысы бойынша Үкіметтің арнайы қаулысы қабылданды. Қаулыда мектептегі өлкетану жұмысын дамыту, уездердегі, болыстардағы және кәсіпорындардағы өлкетанушы қоғамдарының, ұйымдарының, кітапханалардың жұмысын жандандыру жөнінде Халық ағарту комиссариатына тапсырма берілді. Сонымен бірге комиссариат республикада өлкетану жұмысымен айналысатын ғылыми-зерттеу институтын құру қажет деп табылды.

Ал енді, 1929 жылдан басталатын үшінші, Алматы кезеңінде Қазақстан тарихын зерттеу жөнінде арнайы экспедициялар құрылып, Шу және Қостанай аудандарына жөнелтілді.

1929 жылы 23-қазанда Қазақстан үкіметі Өлкетанушылардың жалпы қазақстандық съезін келер жылы өткізу, оған зерттеу, өлкетану ұйымдары мен мәдениет мекемелерінің қызметкерлерін, сондай-ақ Қазақстан аймағында бұрын ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген Мәскеудің, Ленинградтың, Ташкенттің ғылыми мекемелерінен өкілдер шақыру жөнінде қаулы алды.

Алайда, дәл осы кезде басталған «Ұлтшылдықпен күрес» науқаны еліміздің мәдени, ғылыми келешегіне үлкен нұқсан келтірді. Қазақ зиялыларын жаппай қуғындау басталды. «Саяси көзқарас» дегенді желеу еткен қазақ интеллигенттері бірнеше жікке бөлініп, берекесі кете бастады. Коммунистік идеяның сойылын соққан пролетаршыл, тапшыл белсенді қазақ қызметкерлері, әдебиет және мәдениет қайраткерлері Қазақстанның, қазақ ұлтының өткеніне топырақ шашып, тарихи-өлкетану қызметін тұралатып кетті. Осыдан кейін, іс жүзінде өлкетану қозғалысы ұмытылды.

Қазақстанның солтүстік аймағында, дәлірек айтқанда Ақмола губерниясының орталығы Петропавл қаласында өлкетану ісінің басталуы жоғарыда көрсетілген республика көлеміндегі шаралармен сабақтас.

Мұнда Қазақстанды зерттеу қоғамының жергілікті ұйымы 1922 жылғы екінші желтоқсанда құрылған болатын. «Жергілікті өлкені зерттеу Қоғамы басқармасының мәжілісі»

деп аталған жиынға басқарма мүшелері ретінде: Александров, Ұзақбай Құлымбетов, Мұхамедов, Бірмұхамет Айба-сов, Сиддиков, Жанғозин, Жұмағали Тілеулин, Ғалиолла Ғалымжанов қатысқан.

Мәжілісті Жұмағали Тілеулин басқарды, Сабыр Айтқожин хатшылық етті. Мәжілісте қаралған мәселелерді санамалап көрсетсек, артық болмас:

1. Музейдің қазақ бөліміне қою үшін қазақтың киіз үйін сатып алуға губерниялық атқару комитетінен 300 сом сұрау;

2. Жергілікті қазақ қызметкерлерінің барлығын Қазақстанды зерттеу қоғамына мүшелікке тарту. Олардың әрқайсысын музейдегі қазақ тұрмысы бөлімін толықтыруға міндеттеу;

3. Жергілікті жерлерден қазақ тарихы мен тұрмысына байланысты ақпар-материалдар жіберіп тұратын тұрақты тілшілер топтарын ұйымдастыру. Бұл жұмысқа негізінен ауыл мұғалімдерін жегу.

Міне, осылайша, халқымыздың тарихын түгендеуге, мү-кәммәлін бүтіндеуге әрбір саналы азаматтың алдына міндет қойылды.

Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайы 1923 жылдың 22-қыркүйегі күні құрылды деп есептеуге бо-лады. Себебі оның алғашқы директоры Иван Прокопье-вич Дьячковтың басжұмысында ол осы күннен бастап, яғни мұражай құрылғаннан бастап істейді деп жазылған. Өзі ар-найы орта білімі бар, 1908 жылдан бері мұғалімдік қызметте. Орынбасары Орехов Борис Иванович, екінші басқыш мектепті бітірген, 1925 жылдың 1-қарашасынан осы қызметте.

Мұражайдың алғашқы мекен-жайы: Петропавл қаласы, Керуен көшесі, 12 үй. Қазақстанды зерттеу қоғамы Ақмола губерниялық бөлімі.

1926 жылғы қарашаның бірі күні толтырылған бұл құжатта жоғарыда аталған Қазақстанды зерттеу қоғамының Ақмола губерниялық бөлімі басқармасының мүшелері арасында «Бостандық туы» газетінің редакторы Жанұзақ Жәнібеков, губерниялық сот төрағасының орын-басары Ғалымжанов бар. Қоғамның алдына Қазақстанның тарихын, этнографиясын, әдебиетін, мәдениетін зерттеу, ел ішіндегі тарихи-мәдени мұраларды жинау міндеттері қойылған.

Облыстық музей 1924 жылғы 1-қаңтардан бастап ашылған. Уақытша жұмыс тәртібі мынадай: мереке күндері, аптаның сәрсенбі, бейсенбі және жұма күндері сағат 12-ден кешкі 5-ке дейін ашық.

Бір ай шамасы өткеннен кейін Мұражай басқармасы Петропавл қалалық кеңесіне хат жолдап, музейді пәтер ақы төлеуден сұрайды.

1924 жылғы 6-сәуірде басқарма төрағасы қызметіне Александров, орынбасарлығына Тілеулин және хатшылыққа Дьячков бекітіледі. Кейінірек басқарма құрамына Мурзин, Ревзон және Береза қосылады.

Қазір, 80 жыл өткеннен кейін облыстық өлкетану музейіндегі жәдігерлерді көріп, таңдай қағамыз. Ежелгі тарихтан сыр шертетін ескерткіштерді сақтап, ұрпақтарға жеткізгендерге мың да бір рахмет айтамыз. Сол көне көмбелерден алынған заттардың бүгінгі ұрпақ үшін ғылыми мәні өлшеусіз екенін де білеміз.

Солай бола тұрса да, сол бір жетімсіз, кедей шағымызда саналы азаматтардың қарапайым ғана еңбегінің құнын ескерген кім бар?

Басқарма мүшесі Мурзин 1924 жылғы жазда өткен бір мәжілісте мынадай мәселе көтеріпті:

«Алдымыздағы маусым айының ортасынан бастап губерниядағы алтын іздеушілер моңғол дәуірінен қалған үйінділерді (қорғандарды айтса керек. – З.Т.) қаза бастайды. Олардан қола және тас құралдар, заттар шығады. Сондықтан кеніштерді қазу кезінде табылуы мүмкін археологиялық заттардың маңыздылығын ескерсек, сол жаққа музей меңгерушісін жіберейік. Бірақ қоғамның кассасында небәрі алпыс сом ақша бар, ол ештеңеге жетпейді. Демек, жергілікті шаруашылық бөлімі біздің өкілімізді кеніштерге тегін алып баратын болсын».

Хаттамада Жұмағали Тілеулиннің хабарламасы да жазылған. «Ауылдан хабар алып отырмын. Біреулер адамның бітімі өзгеше бас сүйегін тауыпты. Соның анық-қанығына жетуіміз керек».

Тағы да қаражат тапшылығы сөз болады. Сондықтан Тілеулиннің өзіне тапсырма беріледі: «Тілеулин жолдас бұл хабарды сол болыстық атқару комитеті арқылы тексеріп, басқармаға хабарлайтын болсын». Хаттамаға Ж.Тілеулин өзі қол қояды.

1924 жылғы 14-қарашада қазақтың ұлттық тұрмысына байланысты заттар мен мүліктер жинап әкеп тапсырғаны үшін басқарма мүшесі, әрі заң қызметкері Ғалымжановқа алғыс жарияланады. Сатып алатын ақша болмай тұрғандықтан, шешілмеген былтырғы киіз үй мәселесі қайта көтеріледі.

Құжаттарға қарап отырсаңыз, сол 1925 жылдың өзінде-ақ осы өңірдегі көне қорғандар қазыла бастаған. Сәби баланың аңқау ісіндей ғой, әйтпесе, белгілі бір ғылыми бағдарлама болмай, маман археолог қатыспай қазылған қорғаннан не алынды не қалды, қазір оны кім біліп жатыр. Әйтеуір, кейінде мұндай қазбаларға тыйым салыныпты.

Қазақ автономиясының бес жылдығына орай, 1925 жылы «Біздің өлке», «Петропавл бұрын және қазір» деген анықтамалық кітаптар шығару мәселесін көтеріп, қолға алған да осы зерттеу қоғамының мүшелері екен.

Дәл осындай жағдай – 1916 жылғы көтерілістің он жылдығына байланысты тарихи материалдарды (көтеріліске қатысушылардың естеліктері, өлең-жырлар, құрал-саймандар) жинау, жүйелеу, бастыру жөнінде комиссия құрылып, оны басқару Жанұзақ Жәнібековке тапсырылған. Осылардың ішінен біраз шығармалар іріктеліп, кезінде «Бостандық туында» басылған көрінеді де, бірқатар материал тіркеліп, архивке өткізіліпті.

Сол Жәнібековтің мұражайға ауылдан жинап әкеп бірнеше жез және күміс теңгелер тапсырғаны туралы да мағлұмат сақталған.

1926 жылғы 15-қыркүйекте «Степняк» алтын кенішінен зілдің (мамонттың) сүйегі табылып, мұражайға жеткізілген. Оған қоса археологиялық құны қымбат басқа да заттар әкелінген. Оларды қазу және жеткізу ақысы төленген. «Мамонттың сүйегін тапқан Көкшетау оязының Капитоновка ауылының шаруасы» екені көрсетілген.

Қазақстанды зерттеу қоғамы губерниялық бөлімінің күшімен 1926-27 жылдары губерниядағы қорғандардың паспорт-сыпаттамалары жасалған, бірақ аяқталмапты. Олар да архивте жатыр.

Енді мына бір құжатты оқып, ой жүгіртіп көрейік: «Болғанбаев [Хайретдин] пен Тілеулин [Жұмағали] Кенесары қозғалысына байланысты құжаттарды зерттеп жатыр. Омбыдан уақытша пайдалану үшін Қазақстанның шығыс өңірінің тарихына, мәдениеті мен тұрмысына қатысты

өте-өте бағалы материалдар әкелдік. Осы жолмен қазақ даласындағы 1827-40 жылдардағы саяси оқиғаларды (Кенесары қозғалысы) баяндайтын құжаттар алдық. Бұл материалдарды әлі ешкім ғылым мүддесіне пайдаланған жоқ.

Болғанбаев пен Тілеулин осы материалдарды зерттеу үстінде. Тарихи жағынан алғанда өте құнды мағлұматтар бар. Олар қазақ халқының өткен кезеңдерін танып-білу үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашады».

Иә, осы күнге дейін мұндай материалдардың тағдыры беймәлім? Іздеген кім бар? Әлде 1929 жылы басталған қуғын-сүргінде құрып кетті ме? Не болмаса сол кездегі астана Қызылордадан біреу біліп, сұратып алды ма? Толған сұрақ. Хайретдин мен Жұмағалидың өздері басымен қайғы болып, ұсталды, сотталды, атылды. Ал, құжаттар облыстық мұрағатта жоқ. Омбы архивінің жағдайын да білеміз. Онда Кенесары көтерілісіне байланысты біраз құжат бар, бірақ мынау айтқандай толық емес. Бары жарияланды. Үзік-үзік, кейбіреулері біріне-бірі қарама-қайшы, Кенесары қозғалысының сипаты мен тарихын толық ашып көрсетпейді.

Қазақстанды зерттеу қоғамының Петропавл бөлімшесінің басқармасы 1916 жылдың оқиғаларына байланысты мұражайға көп зат әкеліп тапсырып тұрған Қосшығұловты қоғамның құрметті мүшесі етіп сайлаған. Оған қолына елу сом сыйақы беріліп, отыз сомы кейін жіберілетін болған. Ол кезде адамдардың аты жазыла қоймайды, көбінесе большевиктік салтпен фамилиясы ғана аталады. Сонда бұл Қосшығұловтардың қайсысы болды екен?

Сол сияқты аты көрсетілмеген Нөгербеков деген азамат та «қымбат экспонаттар әкеліп тапсырғаны үшін» қоғамның толық мүшесі болып сайланған.

Ал, міне бүгін облыстық мұрағатқа жәдігер тапсырған сол азаматтардың есімдері аталмайды.

«ҰЛТЫМЫЗДЫ КЕМСІТУГЕ КӨНБЕЙМІЗ»

- Қарқаралыдан патшаға жазылған талап арыздар
- Оянған қазақ үні
- Азаматтық құқығымызды аяққа басады
- Абайдың сандығы сол күйі жоғалып кетті
- Атамекен жеріміз – қазақтың өз меншігі

*Ардақты ер! Ұмытылмас еткен ісің,
Күні ертең айбынды Алаш жинап есін,
Көксеген көп заманнан тілегіңді
Жарыққа шығаруға жұмсар күшің*

Мағжан

Қазақ халқының ғасырларға созылған ұлт-азаттық күресінің шырқау шыңы 1905 жылғы оқиғаларға байланысты екендігі тарихи ақиқат. Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары Бірінші орыс төңкерісі деген атпен тарихта қалған Ресейдегі ұлы бүліншілікті қазақ пайдасына шешуге ұмтылды. Отаршыл мемлекеттің іргесі сөгіліп, шаңырағы шайқалған сәтті пайдаланып, қазақ халқының тәуелсіздік күресін бастап кетті. Әлбетте, қару көтеріп, қантөгіс жолымен емес, саяси-әлеуметтік, экономикалық-құқықтық талаптар қою арқылы өркениетті жолмен Қазақ мемлекетін құрудың жолдарын іздестірді. Ол үшін алдымен орыс империясының құрамындағы жұрт ретінде қазақтар өздерінің заңды құқықтарына кепілдік беруді талап етті.

Осы талаптардың қағазға түсіп, еліміздің тарихында тұңғыш рет отаршыл империяның ең биік билік орындарына жолданған саяси құжат «**Қарқаралы петициясы**» болатын.

Қазақ халқының Ресей отаршылдығына наразылығын тұңғыш рет кең ауқымды саяси мәселе ретінде табандылықпен көрсеткен құжаттың төңірегіндегі әлі де анықталмаған жағдайлар көп.

Тіпті, тәуелсіздік алғаннан кейін де көрнекті зерттеуші мамандар 1905 жылдың жазында Қоянды жәрмеңкесінде, үш Жүздің қазағы бас қосқан үлкен жиындарда бүкіл халық атынан Ресейдің ең жоғарғы билік орындарына жолданған бұл құжаттарды дұрыс бағалап болған жоқ.

Тарихта «Қарқаралы петициясы» деген атпен белгілі болған құжат (Шынында біреу ғана емес. – З.Т.) зерттеушілер назарына ерте-ақ ілінген болатын. Көрнекті ғалым Санжар Асфендияров «История Казахстана с древнейших времен» (Алматы, 1993 ж.) деген еңбегінде бірінші орыс революциясының дүмпуімен қазақ даласында отаршылдыққа қарсы наразылық бой көтерудің көрінісі ретінде бұл петицияны білген. Бірақ, өз кезіндегі идеология ықпалынан шыға алмай, бұл қозғалыстарға біржақты, тіпті немқұрайлы баға береді. Мысалы, аталған кітаптың 271-бетінде былай деп жазады: «...Қазақ газеттері шыға бастайды, қоғам қайраткерлерінің, «құрметті адамдардың», яғни, билер мен ақсақалдардың съездері жиналады. Көптеген съездер (Қарқаралы, Орал, т.б.) дәл сол «құрметті адамдар» мен интеллигенцияның съездері еді. Жиындарда үкімет атына петициялар мен тілек-өтініштер қабылданды. Әсіресе, отарлау саясатына көп орын берілді, өйткені қоныс аудару белгілі дәрежеде қазақ қоғамының барлық қабаттарына залал келтірді».

Ал, екінші бір ірі қайраткер Тұрар Рысқұлов осы мәселе жөнінде: «1905 жылғы манифестке байланысты қазақтар арасында митингілер өткізілді, дін және жер тақырыбына петициялар жазылды...»², – деп көрсетеді. Осылайша, көтерілген мәселелер «Дін және жер» тақырыбы төңірегінде шектеліп қалған деп білген. Бұған да коммунистік идеологияның салқыны тиген.

Шет елдерде жүріп отарлық езгідегі қазақ халқының мүддесін қорғаған, Кеңестік құрылысты үнемі сынап өткен көрнекті қоғам қайраткері Хасен Оралтай «Алаш-Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны» деген еңбегінде Қарқаралы петицияларының жазылуына байланысты жиындарды «Алаш» партиясының бастау шағы деп түсіндіреді. «Партиялық қызмет жасырын жүргізілгендіктен, – дейді Х.Оралтай, – Алаш партиясының тұңғыш (құрылтай) съезі 1905 жылы маусым айында 14500 қазақ түркісінің

² Рысқұлов Т. Избранные труды, Алма-Ата, 1984. С.150

қатысуымен Қарқаралыда өткізілді. Бірақ, ресми түрде Алаш партиясының съезі болып есептелмейді. Солай болғанмен де 1905 жылғы съезд Алаш партиясының съезі екендігіне күмән жоқ. Өйткені, 1905 жылы съезді ұйымдастырушылар, оның басқарушылары және онда шығып сөйлегендердің бәрі Алаш партиясының мүшелері еді. Бұл съезге Алаш партиясының лидері Әлихан Бөкейханұлының өзі қатысты»³.

Х.Оралтай бұл арада істің мән-жайын толық білмегендігін көрсетеді. 1905 жылғы маусымда Ә.Бөкейхан Қояндыда болмаған. Мұрағат деректері Әлекеңнің Омбыда екенін, Қояндыда жазылған наразылық талап хаттарды Омбыда қабылдап, Петербургке өзі алып кеткендігін айғақтайды.

Ал, енді Қарқаралы жиындарының Алаш съезі екендігін дәлелдеу үшін Х.Оралтай Ә.Бөкейханның 1910 жылы жариялаған «Киргизы» деген еңбегіне сілтеме жасайды.⁴

Бұл арада автор «съезд» деген атауды бірнеше рет ауызға алғанда С.Асфендияровтың жоғарыда аталған еңбегіне жүгінген болуы тиіс.

Обалы қанша, Кеңес дәуірінің басқа да зерттеушілері Қарқаралыда халық атынан қабылданған осы құжаттардың маңызын ұнатпаса да, мойындаған: «Бұл петицияның жалпықазақтық сипаты болды және шын мәнінде алаш қозғалысының саяси негізін салды»⁵, – деген сөздер С.Брайнин мен Ш.Шафронікі.

Енді мақаламызға арқау болып отырған құжаттар туралы өз кезінде не жазылғанын көрсетейік. Семейде шығып тұрған орыс тіліндегі «Семипалатинский листок» газетінің 1906 жылғы 84-85 сандарынан мынаны оқимыз: «Қайткен күнде де еңбекшілерді революциялық күреске қатыстырмау үшін феодалдық қазақтың байшыл көсемдері мен мұсылман дінбасылары «Петиция» науқанын ұйымдастырды. 1905 жылы 25-шілдеде Қоянды жәрмеңкесінде (Қарқаралы қаласына жақын) байлар съезі болды, онда патшаның аты-

---

³ *Хасен Оралтай.* Алаш – Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны. // «Азат» 1991, №8

⁴ *Букейханов А.* «Киргизы» (Формы национального движения в современных государствах). Под. ред. *А.И.Костлянского*, Петербург, 1910, С.577-600; *Букейханов А.* Казахи о русских до 1917 года. Оксфорд, 1985. С.54

⁵ *Брайнин С., Шафиро С.* Очерки по истории Алаш-орды. Под.ред. *Н.К.Ванаг.* Алма-Ата, 1935, С.17

на петиция дайындалды. Көтерілген басты мәселелер: қазақ жерінде ерекше мұсылмандық діни басқару жүйесін құру, мешіттер салу, діни медреселер ашу, Меккеге қажылыққа баруға рұқсат беру».

Міне, сол кездің өзінде-ақ шындықтың түбірімен бұрмаланғандығын көріп отырмыз. Петицияларды өз көзімен оқымаған, ұзын-құлақтан естіген адамдар осылай жазған. Бір өкініштісі және ең бастысы кең ауқымды саяси қозғалыстың мәнін көпке-көрнеу әлсіретіп көрсету бар. Әрине, мұны жазып отырғандар отаршыл мемлекеттің жергілікті атқамінері еді ғой. Құжаттарды қолына алып, мұқият оқығандар болса, оларда тек «мешіт пен қажылық» қана емес, **алты жарым миллион қазақ халқының мүддесі мен мұқтажы терең әрі жан-жақты қозғалғанын көрер еді.**

Кейінде, жүз жыл бойы, тіпті осы уақытқа дейін ауыздан ауызға көшіп, нақты бағасы берілмей келе жатқанына өкінбеске шара бар ма?

Қазақ КСР-і тарихының, кейінде «Қазақстан тарихы» деген кітаптардың беттерінде де осы ағаттық түзетілген жоқ.

Қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы ұзақ та ұлы күресінің ұзын көшіндегі осы кезең жөнінде Мұхтар Әуезовтің ертеде-ақ жазған мына сөздеріне разы боламыз. «1905 жылы Қарқаралыда Ақаң мен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік өкіметке қазақ халқының атынан петиция (арыз-тілек) жібергенін» көрсеткен М.Әуезов сол құжаттың мазмұнын бұрмаламай, нақты берген. «Ол петицияда аталған үлкен сөздері – бірінші – жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған. Екінші – қазақ жұртына земство беруді сұраған, үшінші – отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін ол күннің құралы барлық мұсылман жұртының қосылуында болғандықтан, қазақ жұртын мүфтиге қаратуды сұраған»⁶. Міне, шын әңгіме осы. «Мүфтиге қаратуды сұраудың» өзін М.Әуезов «отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін» қолданған амал екенін дәл басып көрсеткен.

Қазақ КСР тарихы бес томдығының 1979 жылы шыққан 3-ші томында Қарқаралыдағы 1905 жылғы 15-қарашадағы Жақып Ақбаев ұйымдастырған митингінің құны оған «жұмысшылардың, қоныс аударған шаруалар мен солдаттардың және ауылдар мен болыстардан келген

⁶ Әуезов М. Шығ. Елу томдық жинағы. II том, А., 1998., 67-бет.

атты қазақ жігіттерінің қатысқандығында» ғана екендігі көрсетілген. Бұл қағида 1957 жылғы «Рабочее и аграрное движения в Казахстане в 1907-1914 годах» деген жинақтан алынған болса, сол бетімен Алматыда 1993 жылы басылып шыққан «Қазақстан тарихының очерктеріне» көшіріліп берілгені таң қалдырады. Жаңа жағдайда тарихи фактілерді таптық қалыпқа салып бұрмаламай көрсетуге болатын еді ғой. Бұл да мәселенің байыбына бармағандық.

Одан беріде 1994 жылы шыққан «Қазақстан тарихы» (Қ.Әбдіәкімов) деген кітаптың 105-бетіндегі 1905-1907 жылдардағы қозғалысқа «өлкеге қоныс аударып келген орыс жұртының өкілдері ғана қатысты», «Қазақстанның жергілікті халқының мүдделері қозғалмады» деген тұжырым да сол баяғы сарын. Сөйтсек, автор «Мұнда таптық интернационалдық пролетарлық қозғалысқа негіз болар жағдайлардың тым жетімсіз» екендігіне тоқсаныншы жылдардың ортасында өкініш білдірген екен.

Ресейдегі орыс революциясының нәтижесінде Ресей патшасының /17-қазан манифесін қабылдауға мәжбүр болғаны тарихи шындық. Бұл құжаттың маңызын ешкім де жоққа шығармайды. Ал, манифестің жарық көруінен үш ай бұрын Қазақстанның қиыр аймағы саналатын уездік қала Қарқаралыда, оның жанындағы әйгілі Қоянды жәрмеңкесінде тұңғыш рет бүкіл қазақтың атынан іргелі-іргелі саяси мәселелерді ашық көтеріп, кіндік үкіметке батыл, сауатты талап қоюдың маңызы қандай? Сол талаптарды халыққа түсіндіріп, бұдан былай отарлық езгіде өмір сүруге болмайтынын, әр халық, әрбір адам өз құқығы үшін күресе алатынын, күресуге тиіс екендігін көрсеткен қазақ көсемдерінің еңбегі қандай?!

Егер Ресей патшасының Манифесі – (адам құқығын еріксіз таныған басты құжаты) көтерілістің қуатты тегеуріні салдарынан қабылданғанын түсінетін болсақ, сол көтеріліске белсене қатысқан қазақ халқының, халықты бастаған азаткер қайраткерлердің еңбегі екендігін де мойындап, лайықты бағасын беруіміз керек. Оқулықтарға ашық, толық жазып, жаңа ұрпақтың санасына сіңіруіміз керек.

Тарихи ғылыми-зерттеу еңбектерінде, оқулықтарда қазақ даласындағы саяси күрестің патша Манифесімен байланысты өршуі 1905 жылғы қараша айынан бастап белең алды деп көрсетіледі. Шынында, және мұны атап айту ке-